

9. RAST, MEĐUNARODNA TRGOVINA I OTVORENOST GOSPODARSTVA

Željko Lovrinčević

9.1. UVOD

U ovom poglavlju prikazani su empirijski rezultati testiranja međuzavisnosti međunarodne trgovine, brzine gospodarskog rasta i otvorenosti gospodarstva. Ekonomska povijest svjedoči o dvostoljetnoj raspravi o (ne)postojanju veza između navedenih varijabli, o snazi i smjeru utjecaja, a često i o karakteru simultanih međuzavisnosti.

Začetke ideje o pozitivnoj međuzavisnosti nalazimo u djelima Adama Smitha (1776), koji navodi da rast produktivnosti gospodarstva omogućuje sve dublja podjela rada, koja je moguća ukoliko gospodarski subjekti slobodno trguju. Nadalje, dubina podjele rada je određena veličinom tržišta, pa stoga slijedi i zaključak, da je rast produktivnosti određen veličinom tržišta, a međunarodna trgovačka razmjena je upravo proširenje veličine tržišta. Stoga šira uključenost gospodarstva u međunarodnu trgovačku razmjenu ima za posljedicu i brži rast produktivnosti, koji implicitno ima za rezultat brži porast bruto domaćeg proizvoda. Smith objašnjava i način na koji podjela rada utječe na povećanje produktivnosti. Prvi je kanal rast produktivnosti uslijed učenja, ili stjecanja iskustva, dok je drugi mogućnost da se razdvoje procesi istraživanja i razvoja od samog procesa proizvodnje proizvoda ili usluga. To zapravo znači da slobodna trgovina ne vodi samo jednokratnom rastu produktivnosti (npr. faza liberalizacije trgovine), već ona dovodi do *trajnog* povećanja produktivnosti. Mnoštvo teorija, od Smithova doba pa do tzv. novih teorija rasta, slijedi u izvođenju svojih zaključaka upravo ovaj način promišljanja. Te su se teorije ovisno o gospodarskim prilikama razvijale stavljajući naglasak čas na jednu, čas na drugu ključnu varijablu u povezivanju liberaliziranosti gospodarstva i rasta, i postajale su sve zahtjevnije u kvantitativnom smislu. Zajedničko im obilježje ostaje pokušaj dokazivanja pozitivne veze između otvorenosti gospodarstva i dugoročnog ubrzanog rasta, odnosno superiornost liberaliziranog gospodarstva u odnosu na protekcionizam kroz kanale efikasnije alokacije resursa, bržeg rasta produktivnosti, i što je posebno važno posljednjih godina, bržeg i lakšeg

transfera znanja¹. U literaturi se teorijski pristup koji zastupa pozitivnu vezu između liberaliziranosti sustava i brzine gospodarskog rasta susreće i pod nazivom hipoteza o tržišnoj ekspanziji (engl. "market expansion hypothesis").

Postoje, međutim, i suprotna mišljenja. Friedrich List koji, iako je snažno podržavao ideju o blagodatnom učinku podjele rada na rast gospodarstva, iznosi i prve teorijske argumente za slučaj kad liberalizirana međunarodna trgovina može imati štetan utjecaj na rast gospodarstva. List ne osporava ispravnost logičnog zaključivanja Smitha, ali tvrdi da to vrijedi samo ukoliko se radi o trgovini između nacija s jednakim stupnjem razvijenosti poljoprivrede i industrije. U suprotnom je slobodna trgovina korisna za naciju na višoj razini tehnološkog napretka, dok je štetna za naciju na nižoj razini tehnološkog napretka. List taj zaključak izvodi na način da definira "proizvodne snage" što bi danas odgovaralo terminu ljudskog kapitala i institucionalne razvijenosti, tvrdeći da prijelaz iz agrarnog u industrijsko društvo povećava akumulirani ljudski i institucionalni kapital u okviru nacionalne ekonomije. Time se povećava produktivnost i u poljoprivredi i u industriji. Specijalizacija u industriji u dugom roku omogućava gospodarstvu da dostigne višu stopu rasta dohotka po stanovniku. Liberalizirana trgovina daje mogućnost zemlji s razvijenijim gospodarstvom da proizvede industrijska dobra po nižoj cijeni nego poljoprivredna zemlja. Ova troškovna prednost se temelji na većem fondu ljudskog i institucionalnog kapitala i dovodi do još veće specijalizacije industrijske zemlje u proizvodnji industrijskih proizvoda, a time i do još većeg rasta produktivnosti i fonda ljudskog i institucionalnog kapitala, dok se poljoprivredna zemlja specijalizira u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda i time postiže niže stope rasta produktivnosti i gospodarstva. Time se jaz između industrijalizirane i neindustrijalizirane zemlje stalno širi, što je List nazvao strukturnom histerijom u gospodarstvu. List iz toga zaključuje da je potrebna određena privremena zaštita preko carina, da bi se zaštitio razvoj industrije u

¹ Začetke nove teorije rasta nalazimo u radu Romera (1986), koji pokazuje da je endogeni dugoročni rast moguć ukoliko postoji barem jedan čimbenik proizvodnje koji nema svojstvo opadajućih graničnih prinosa, a to je znanje. U ovakvim modelima međunarodna trgovina ima dvostruki učinak: ona prenosi rastuću produktivnost čimbenika proizvodnje iz jedne zemlje u drugu s jedne strane, a s druge strane potiče potražnju za kapitalnim dobrima i, stoga, proizvodnju novih tehnoloških znanja. Međunarodna trgovina djeluje i kao dodatni poticaj proizvodnji novih tehnoloških znanja i kao sredstvo prijenosa opredmećenih tehnoloških znanja iz jedne zemlje u drugu. Otvoreni trgovački režimi omogućuju potpunije participiranje u tehnološkom napretku trgovačkih partnera, što donosi i brži rast ukupne produktivnosti.

poljoprivrednoj zemlji, dok ona ne postane konkurentna po jediničnom trošku s već ranije industrijaliziranom zemljom. Jednom kad se to dostigne, ljudski i institucionalni kapital prijašnje poljoprivredne zemlje bit će dovoljno velik da se zemlja otvori, liberalizira i uživa u svim blagodatima koje donose slobodna trgovina i međunarodna podjela rada (List, 1841).

Takvim promišljanjem postavljeni su temelji protekcionističke politike u suvremenom smislu. Svi protekcionistički argumenti i način promišljanja, od Lista do današnjih dana, manje više slijede isti kauzalitet u promišljanju, a razlike su vidljive jedino u razinama kvantificiranja međuzavisnosti međunarodne trgovine i rasta.

Smith, u odgovoru na ovakvo Listovo razmišljanje, navodi da je za poljoprivrednu zemlju najjednostavniji način izgradnje vlastite industrije dopuštanje slobodne trgovine s industrijskim zemljama. Na taj način rastu profiti poljoprivrednog sektora, čime se s vremenom stvara kapital potreban za nabavku industrijskih kapitalnih dobara. Slobodna trgovina sama osigurava transfer znanja iz industrijski razvijene zemlje u industrijski manje razvijenu zemlju. Nasuprot Listovoj tvrdnji da industrijska zemlja neće dozvoliti transfer znanja, Smith smatra da je liberalna trgovina upravo način koji će poljoprivrednoj zemlji osigurati stjecanje takvih znanja. Uz stvoreni fond novčanog kapitala od profita iz poljoprivrede i niže troškove rada, ona pruža mogućnost da se nabave kapitalna industrijska dobra, te da se zemlja uključi u međunarodnu razmjenu industrijskim proizvodima. Time bi takva zemlja polučila veći rast produktivnosti, nego da je ostala zatvorena protekcionističkim mjerama.

Cijela daljnja teorijska promišljanja, a potom ekonometrijska empirijska istraživanja, pokušavaju dati odgovor na pitanje o prirodi veze između stupnja liberaliziranosti trgovačkog sustava i stope gospodarskog rasta, ne bi li se izvele nedvosmislene preporuke za vođenje gospodarske politike.

9.2. DEFINICIJE I MJERENJE OTVORENOSTI GOSPODARSTVA

Uključenost gospodarstva u međunarodne tokove roba i kapitala naziva se otvorenost gospodarstva. Pojam - otvorenost - često se koristi kao sinonim za razinu liberaliziranosti vanjskotrgovačke razmjene zemlje, iako je on znatno širi od toga. U tom kontekstu su stvoreni različiti indikatori otvorenosti, o kojima se govori u nastavku.

9.2.1. Mjere otvorenosti temeljene na trgovačkim udjelima

Udjeli uvoza, izvoza, te uvoza i izvoza u bruto domaćem proizvodu, promjene u trgovačkim udjelima u bruto domaćem proizvodu

Sve gore nabrojane mjere mogu u najboljem slučaju poslužiti kao nesavršene aproksimativne varijable za samu trgovačku politiku. Ostali faktori, poput veličine i položaja zemlje, također značajno utječu na kretanja trgovine. U tom smislu određeno poboljšanje predstavlja pristup koji je koristio Leamer (1988), gdje se mjere odstupanja veličine i strukture stvarnih trgovačkih tokova od onih koji bi postojali u hipotetičkom režimu slobodne trgovine s obzirom na veličinu, položaj i komparativne prednosti zemlje u pojedinim sektorima. Stoga Leamer mjeri otvorenost na način da izračunava devijaciju stvarnih od trgovačkih tokova predviđenih teorijskim modelom.

9.2.2. Mjere koje se temelje na razlici u cijenama

Koncept efektivne stope zaštite (ERP)

Ovaj su koncept su razvili Corden (1966) i Balassa (1965). Izračunava se kao:

$$ERP_j = (v_j - v_j^*) / v_j^* \quad (9.1.)$$

gdje je v_j stvarna cijena jedinice dodane vrijednosti u sektoru j , dok je v_j^* cijena jedinice dodane vrijednosti u režimu slobodne trgovine u sektoru j , ili svjetska cijena u slučaju male zemlje. Gornja se formula može napisati i na slijedeći način:

$$v_j = v_j^* (1 + ERP_j) \quad (9.2.)$$

iz čega se vidi da je stopa efektivne zaštite jednaka postotku za koji cijena stvarno dodane vrijednosti premašuje cijenu dodane vrijednosti u režimu slobodne trgovine. Drugim riječima, ERP je jednak nominalnoj carinskoj zaštiti po jedinici dodane vrijednosti, što znači da je stopa efektivne zaštite jednaka postotnoj razlici između stvarne cijene po jedinici dodane vrijednosti i svjetske cijene po jedinici dodane vrijednosti. Pozitivni ERP može nastati, bilo kao posljedica protekcionizma, bilo kao posljedica promocije izvoza putem subvencija ili slično. Ukoliko zemlja npr. nema komparativnu prednost u sektoru j , a uvede se carinska zaštita na dobra koja taj sektor proizvodi, tada će biti viša domaća cijena po jedinici dodane vrijednosti u tom sektoru od svjetske cijene.

Slično vrijedi i u slučaju ako zemlja ima komparativnu prednost u sektoru k , tako da izvozi dobra iz toga sektora, tada će uvođenjem izvoznih subvencija doći do porasta domaće cijene po jedinici dodane vrijednosti. Takva dva slučaja dovode do rastućeg ERP, a vrijedi i obrnuto.

Kad je riječ o ravnoteži na razini nacionalnog gospodarstva, uz pretpostavku da vrijede zahtjevi linearnog odnosa između inputa i outputa, elastičnosti supstitucije i dohodovne elastičnosti², ERP svakog sektora se može izračunati uz pomoć input-output koeficijenata (a_{ij}) i nominalnih carinskih stopa (t_j) kao:

$$ERP_j = (t_j - \sum_i a_{ij} t_i) / (1 - \sum_i a_{ij}) \quad (9.3.)$$

Budući da visoka carinska zaštita uglavnom dovodi do nezadovoljene potražnje za inozemnom valutom (administrativno raspodjeljivanje), obično se javlja i fenomen precijenjenog tečaja, što u ovakvom sustavu računanja ERP-a dovodi do precijenjivanja njegove veličine. Zato je prije računanja ERP-a potrebno napraviti korekciju za veličinu precijenjenosti domaće valute³.

Koncept efektivnog tečaja (EER)

Ovaj su koncept razvili Kruger (1978) i Bhagwati (1978). Prema njemu, robe su podijeljene na izvozne i uvozne. Za izvozna dobra efektivni tečaj se računa kao:

$$EER_{\text{exports}} = e_{\text{exports}}(1+s+r), \quad (9.4.)$$

gdje je e_{exports} službeni nominalni tečaj za izvozna dobra, s je postotna izvozna subvencija, a r ostale implicitne subvencije izražene kao stopa. Što je efektivni tečaj za izvozna dobra veći, to je veći poticaj za izvoz.

Kod uvoza se efektivni tečaj izračunava kao:

$$EER_{\text{imports}} = e_{\text{imports}}(1+t+n+p), \quad (9.5.)$$

² O tome vidjeti Corden (1971) ili Dixit (1985).

³ O tome vidjeti u Ballasa (1971).

gdje je e_{imports} službeni nominalni tečaj za uvozna dobra, t je uvozna carina, n ostala uvozna davanja, dok je p uvozna premija nastala zbog postojanja kvantitativnih ograničenja. Što je efektivni tečaj za uvozna dobra veći, to je zaštita koju uživaju domaći proizvođači konkurentskih uvoznih proizvoda veća.

Stavljanjem u odnos $EER_{\text{imports}}/EER_{\text{exports}}$ možemo gospodarstvo kvalificirati kao pristrano na štetu izvoza, ako je taj omjer veći od 1. Pristranost na štetu izvoza je veća ako su manji poticaji izvozu ili ako su veći poticaju uvozu.

Iz ovoga je vidljivo da je jedina razlika između koncepta ERP-a i EER-a u tome što se ERP temelji na cijeni jedinice dodane vrijednosti, a EER na cijeni jedinice cijelog dobra. To je vidljivo ako se napiše da u ravnoteži mora vrijediti $EER = p/p_j^*$ što znači da domaća cijena p^* mora biti jednaka svjetskoj cijeni p_j^* pomnoženoj s efektivnim tečajem. Tada možemo napisati slijedeću jednakost:

$$1 + ERP_j = v/v_j^* \quad (9.6.)$$

Obje mjere otvorenosti zapravo ne mjere ukupnu restriktivnost trgovačkog režima, već njegovu relativnu pristranost u favoriziranju pojedinih grupa dobara (uvoznih ili izvoznih dobara).

9.2.3. Indeksi restriktivnosti trgovačke politike

Mjere koje uzimaju u obzir kombinaciju administrativnih carinskih i necarinskih ograničenja iskazuju se putem tzv. indeksa ukupne restriktivnosti trgovačke politike. Osnovni problem kod ovakvih mjera je agregiranje indeksa restriktivnosti temeljenih na carinskim ograničenjima s indeksima restriktivnosti temeljenih na necarinskim ograničenjima, kao i vrednovanje pojedinih režima trgovine indikatorima (obično od 1 do 10, ili binarnim stanjima tipa otvoren-zatvoren), što uključuje veliku dozu subjektivnosti. Tako je moguće da zemlja po jednom sustavu mjerenja otvorenosti pripada kategoriji npr. umjereno otvorenih zemalja, a po drugoj klasifikaciji kategoriji zatvorenih zemalja (slučaj Koreje 70-ih godina).

Choksi, Papageorgiou i Michaely (1991) koriste indeks, koji poprima vrijednosti od 1 do 20. Indeks 20 označava potpuno neutralan sustav, koji bi prevladavao kada ne bi bilo uplitanja države u trgovački sustav. Autori razvijaju i indekse za pojedine zemlje, koji se temelje na informacijama o zakonodavnom okviru, pridružujući im također određene brojčane vrijednosti. Problem kod ovog

pristupa je u tome što se ne koristi uvijek ista metodologija, tako da indeksi nisu u potpunosti usporedivi po zemljama.

Dean, Desai i Riedel (1994) napravili su studiju o liberalizaciji trgovine u zemljama u razvoju i o promjenama u carinskom sustavu i necarinskoj zaštiti između 1985. i 1993. godine za 32 zemlje. Oni upotrebljavaju pokazatelje o općoj carinskoj opterećenosti, disperziji carinskih stopa, pokrivenosti uvoza i uvoza carinama, te o kvotama. Na osnovu toga procjenjuju napredak prema trgovačkoj liberalizaciji, te procjenjuju znači li to samo promjenu u obliku protekcionizma (zamjena, na primjer, kvota carinama) ili promjenu ukupne razine protekcionističke zaštite. Autori ne pokušavaju prikazati agregatni indeks liberaliziranosti trgovine.

Kirmani et al. (1994) konstruiraju indeks ukupne liberaliziranosti trgovačkog sustava na način da carinske sustave klasificiraju prema visini prosječnih nominalnih carina, s tim da su zemlje sa stopom carinske zaštite do 10% klasificirane kao otvoreni trgovački sustavi, zemlje s prosječnom carinskom stopom 10-25% kao umjereno otvoreni sustavi, a zemlje sa carinskom stopom preko 25% kao restriktivni sustavi. Restriktivnost uvoznog/izvoznih kvota također je klasificirana prema obuhvatu tih kvota u tri kategorije. Utjecaj disperziranosti carinskih stopa ne pokušava se eksplicitno obuhvatiti. Potom autori konstruiraju matricu koja je prikazana u tablici 9.1.

Tablica 9.1.
**KLASIFIKACIJSKA SHEMA RESTRIKTIVNOSTI
 TRGOVAČKOG SUSTAVA**

	Kvantitativna ograničenja		
	Relativno otvoren	Umjereno otvoren	Restriktivan
Carine			
Relativno otvoren	Otvoren	Umjereno otvoren	Restriktivan
Umjereno otvoren	Umjereno otvoren	Umjereno otvoren	Restriktivan
Restriktivan	Restriktivan	Restriktivan	Restriktivan

Izvor: Kirmani et al. (1994).

Valja napomenuti da klasificiranje ukupne restriktivnosti trgovačkog režima u samo tri kategorije omogućava tek ograničeno sagledavanje promjena inicijalnog stanja trgovačkog sustava zemlje u trenucima trgovačkih reformi.

Sachs i Warner (1995) u svojoj studiji definiraju zemlju kao zatvorenu ukoliko ispunjava barem jedan od dolje navedenih kriterija: izvancarinska zaštita pokriva najmanje 40% trgovačke razmjene, prosječna uvozna carina je najmanje 40%, tečaj na crnom deviznom tržištu se razlikuje od službenog za najmanje 20%, postoji socijalistički ekonomski sustav (definicija Kornai) ili država ima monopol nad izvozom. Otvorena je ona ekonomija koja ne ispunjava nijedan od gore pobrojanih pet kriterija. Potom se koriste podaci iz UNCTAD-a o carinama i izvancarinskoj zaštiti, sa subjektivnom procjenom trenutka prelaska u režim slobodnije trgovine s ciljem procjene indeksa ukupne otvorenosti, što na koncu daje binarno rješenje: neka je zemlja ili otvorena ili zatvorena, bez ikakvih drugih gradacija stupnja otvorenosti.

Međunarodni monetarni fond (1998) objavljuje tzv. indeks ukupne restriktivnosti trgovačkog sustava. Indeks se dobiva matricnom kombinacijom indeksa carinskih i necarinskih ograničenja (indeksi poprimaju vrijednosti od 1 do 10), te se potom, s obzirom na vrijednost indeksa po dva modaliteta (carinska i necarinska ograničenja), konstruira indeks ukupne restriktivnosti. Za klasificiranje režima carinske zaštite koriste se prosječne neponderirane nominalne carinske stope na uvoz (vidjeti tablicu 9.2.). Klasifikacijska shema za necarinsku restriktivnost sustava prema MMF-u (1998) prikazana je u tablici 9.3., dok se shema za izračunavanje indeksa ukupne restriktivnosti trgovačkog sustava nalazi u tablici 9.4.

Tablica 9.2.

KLASIFIKACIJSKA SHEMA ZA CARINSKU RESTRIKTIVNOST

Restriktivnost	Prosječna carinska stopa (t)
Otvorena	$0 < t < 10\%$
Relativno otvorena	$0 < t < 15\%$
Umjereno otvorena	$0 < t < 20\%$
Relativno restriktivna	$0 < t < 25\%$
Restriktivna	25% i više

Izvor: MMF (1998).

Tablica 9.3.
**KLASIFIKACIJSKA SHEMA ZA RESTRIKTIVNOST
 IZVAN-CARINSKIH OGRANIČENJA**

Izvocarinski sustav	Klasifikacijski kriterij
Otvoren	Ne postoji ili ima vrlo malo značenje. Manje od 1% proizvodnje ili trgovine podliježe izvan-carinskom sustavu.
Umjereno otvoren	Izvocarinska ograničenja su značajna, te pokrivaju najmanje jedan značajan sektor gospodarstva (npr. poljoprivredu ili tekstil), ali ne prevladavaju. Između 1% i 25% ukupne proizvodnje ili trgovine podliježe izvocarinskim ograničenjima.
Restriktivan	Mnogi sektori ili cjelokupni procesi proizvodnje (npr. sva potrošna dobra) su pokriveni izvan-carinskim ograničenjima. Više od 25% proizvodnje ili trgovine podliježe izvan-carinskim ograničenjima

Izvor: MMF (1998).

Tablica 9.4.
**KLASIFIKACIJSKA SHEMA ZA UKUPNU
 TRGOVAČKU RESTRIKTIVNOST**

	Necarinska ograničenja		
	Otvoren	Umjereno otvoren	Restriktivan
Carinska ograničenja			
Otvoren	1	4	7
Relativno otvoren	2	5	8
Umjereno otvoren	3	6	9
Relativno restriktivan	4	7	10
Restriktivan	5	8	10

Izvor: MMF (1998).

Iz svih se prethodno navedenih studija može uočiti kako su ekonomisti tijekom vremena konstruirali brojne mjere otvorenosti. Premda ove mjere ponekad pokazuju devijacije u odnosu na primijenjeni kriterij klasificiranja, u najvećem broju slučajeva one se podudaraju, te pružaju više ili manje pouzdanu osnovicu za ekonometrijske ocjene utjecaja stupnja otvorenosti gospodarstva na dugoročnu stopu rasta bruto domaćeg proizvoda.

9.3. PREGLED REZULTATA EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA

Pri pokušaju empirijskog verificiranja veze između režima trgovačkog sustava i gospodarskog rasta može se, imajući na umu činjenicu da su podaci s kojima raspolazemo pod utjecajem brojnih čimbenika koji iskrivljuju pravu sliku kauzaliteta, u osnovi zauzeti jedan od dva ponuđena stava:

- a) može se pokušati otkriti veza između trgovačkog režima i gospodarskog rasta na način da se uzorak ograniči na određeni broj opažanja, te da se pokuša dobiti informacija o utjecaju slučajnih faktora koji nisu obuhvaćeni ekonometrijskom ocjenom. Na osnovu tih informacija originalni podaci se "očiste" od utjecaja takvih slučajnih faktora. Ovaj pristup se naziva *case study*. Prednost takvog pristupa je manji utrošak vremena i novca, te mogućnost da se utvrdi utjecaj ostalih varijabli, koje nisu obuhvaćene u ekonometrijskoj vezi. Nedostatak ovakvog pristupa je što nikada u svijetu statističke vjerojatnosti ne možemo biti sigurni da upravo ne obrađujemo jedan "ne-reprezentativan slučaj".
- b) povećavanjem uzorka, ako je to moguće, nastoji se postići da se slučajni učinci međusobno poništavaju, pa tada ne treba trošiti mnogo vremena na prikupljanje informacija o svim mogućim pristranostima zbog različitih slučajnih uzroka. Iz ovoga pristupa proistječe i njegova osnovna slabost, a to je da nikada ne možemo biti sigurni da se slučajni, neotkriveni učinci međusobno poništavaju. Ovakav pristup u empirijskim testiranjima se naziva i *pristup statističkim testom*.

Izbor između ova dva pristupa ovisi o prirodi hipoteze koja se testira.

9.3.1. *Case study* pristup

U ovom pristupu, kao i u pristupu metodom statističkog testa, nameće se problem mjerenja i upotrebe indikatora otvorenosti trgovačkog režima. Da bi opisali trgovački sustav u tržišnim terminima, moramo uzeti u obzir cijene i količine. Stoga su trgovački sustavi najčešće opisani na način da se uzme n -dimenzionalni vektor, gdje n predstavlja broj roba s kojima se trguje. Svaki element ovog vektora je najčešće 2×1 vektor koji sadrži odstupanja tržišnih cijena i količina od onih koje bi bile prodane u sustavu potpuno slobodne trgovine. Stoga je u sustavu slobodne trgovine ovaj vektor jednak nul-vektoru. Nije uvijek jednostavno klasificirati trgovačke sustave prema stupnju restriktivnosti, iako smo kod mjera otvorenosti naveli uobičajeno korištene

mjere kao aproksimativne varijable za otvorenost trgovačkog sustava. Jedino jasno rješenje proizlazi iz slučaja kad su svi elementi vektora jednog trgovačkog sustava manje restriktivni od svih odgovarajućih elemenata drugog trgovačkog sustava, što se u praksi rijetko događa.

Postoje tri osnovna pristupa rješavanju ovakvog problema. Jedan je da se analiza ograniči na određene povijesne slučajeve, kada je moguće relativno jednostavno rangirati restriktivnost trgovačkih sustava u različitim vremenima. Ovakav pristup se obično koristi kod jednokratne promjene trgovačkog režima neke zemlje, pa se promatra promjena stope rasta gospodarstva nakon promjene stupnja restriktivnosti trgovačkog sustava. Takav se pristup naziva i *pristup preko epizode trgovačke liberalizacije* (engl. trade liberalization episode approach). Klasičan slučaj je promjena u filozofiji vanjskotrgovačke politike zemalja u razvoju kasnih 60-ih godina, kad je većina uvozno-protekcionističkih sustava zamijenjena s liberalnijim trgovačkim sustavima.

Drugi pristup problemu mjerenja otvorenosti gospodarstva je da se mjere karakteristike različitih trgovačkih režima u određenom trenutku, te da se oni rangiraju prema stupnju otvorenosti, te se nakon toga ispituje utjecaj različitih trgovačkih režima na rast gospodarstva. Ovaj pristup se naziva *pristup preko karakteristika trgovačkih režima država u određenom trenutku* (engl. cross country trade regime characteristics approach). Klasičan slučaj ovakvog pristupa je konstrukcija jednodimenzionalnog vektora efektivnih stopa zaštite za različite zemlje u određenom trenutku. Kod ovog pristupa se pojavljuje već navedeni problem agregiranja različitih mjera otvorenosti sustava u tzv. opći indeks otvorenosti. Prednost ovakvih općih indeksa otvorenosti je što bi oni trebali biti usporedivi za sve zemlje, pa se učestalo koriste u tzv. *cross-country* studijama.

I naposljetku, može se mjeriti razvoj određenih karakteristika trgovačkih sustava tijekom vremena. Takve studije, pored usporedbe utjecaja različitih trgovačkih sustava na gospodarski rast u različitim zemljama u jednom trenutku, daju i mogućnost sagledavanja utjecaja razvoja trgovačkog sustava tijekom vremena na performance pojedine zemlje. Ovaj posljednji pristup udružuje zapravo prva dva pristupa i naziva se *pristup mjerenja utjecaja karakteristika trgovačkih sustava tijekom vremena* (engl. cross-time trade regime characteristics approach) na gospodarski rast.

Pristup preko karakteristika trgovačkih režima država u određenom trenutku

Pristup preko karakteristika trgovačkih režima država u određenom trenutku koristi jednodimenzionalnu mjeru otvorenosti trgovačkog sustava. Obično su predmet analize bile zemlje u razvoju koje su u trenutku promatranja imale komparativnu prednost u proizvodnji primarnih u odnosu na industrijske proizvode. Trgovački režimi s visokim anti-izvoznim karakteristikama obično su nazivani uvozno-supstitutivni režimi, jer su postavljeni tako da stimuliraju domaću proizvodnju industrijskih dobara koja bi inače bila uvezena. Nasuprot njima trgovački režimi bez anti-izvoznog karaktera su nazivani izvozno-promotivni trgovački sustavi.

Uvozno-supstitutivna pristranost je ocjenjivana ili konceptom efektivne stope zaštite (ERP) ili konceptom efektivnom tečaja (EER). Klasične studije su Little, Scitovsky i Scott (1979), Balassa (1971), te Balassa (1982). Sve studije pronalaze visoku stopu efektivne zaštite za domaće industrijske proizvode, dok je stopa zaštite za primarne proizvode niska, što ukazuje na snažne uvozno-supstitutivne trgovačke režime. Glede dinamičnih učinaka, ukazuje se na situaciju da nakon 15-ak godina ekspanzija zaštićenih domaćih industrijskih sektora prestaje zbog prezasićenosti tržišta i promjene ukusa potrošača. Istovremeno izvoz takvih proizvoda nije moguć, jer niti cijenom ni kvalitetom ne mogu konkurirati na svjetskom tržištu. Stoga autori zaključuju da je uvozno-supstitutivni trgovački režim doveo ne samo do potiskivanja proizvodnje primarnih proizvoda u korist industrijskih, već i do srednjoročne stagnacije industrijskog sektora. U tablici 9.5. su prikazane procijenjene efektivne stope zaštite iz Little, Scitovsky i Scott (1979).

Tablica 9.5.
STOPE EFEKTIVNE ZAŠTITE

	Argentina 1958.	Brazil 1966.	Meksiko 1960.	Indija 1961.	Pakistan 1963.	Filipini 1965.	Tajvan 1965.
Industrija	162	118	27	313	271	49	33
Poljoprivreda	-	32	1	-	<0	-1	-

Izvor: Little, Scitovsky i Scott (1979).

U kritičkom osvrtu se često spominje da procijenjena anti-izvozna pristranost trgovačkog režima na štetu primarnih proizvoda nije jaka, jer ocjene za

efektivnu stopu zaštite za primarne proizvode nisu potpune i odnose se na samo jednu godinu. Drugo, autori ne pokazuju da su zemlje, koje nisu imale izraženo uvozno supstitutivne trgovačke režime, u isto vrijeme imale značajno bolje gospodarske rezultate. Uz to, ova studija ne analizira učinke same jednokratne promjene trgovačkog režima prema liberalnijem (ili uvozno supstitutivnijem) u okviru neke zemlje, niti pravi usporedbu između ekonomskog razvoja zemalja s različitim trgovačkim režimima.

Balassa (1971) analizira utjecaj efektivne stope zaštite na djelatnosti koje proizvode primarne, odnosno industrijske proizvode. Procijenjene stope efektivne zaštite dane su u tablici 9.6.

Tablica 9.6.
**PROCIJENJENE STOPE EFEKTIVNE ZAŠTITE
ZA ODABRANE ZEMLJE U RAZVOJU**

	Brazil 1966.	Čile 1961.	Meksiko 1960.	Malezija 1965.	Pakistan 1963.	Filipini 1965.	Norveška 1954.
Industrija	79	54	21	7	92	34	9
Poljoprivreda	-7	-2	-11	4	-43	0	16

Izvor: Balassa (1971).

Zaključci Balassine studije su vrlo slični zaključcima Littlea, Scitovskog i Scotta (1979), s tim što Balassa, na primjeru zemalja koje su imale niže stope uvozno-supstitutivne zaštite na štetu primarnih proizvoda (Meksiko, Malezija i Norveška), nalazi da je proizvodnja poljoprivrednih proizvoda rasla brže i da su izvozne performance, kako kod poljoprivrednih tako i kod industrijskih proizvoda, bolje. No, i nadalje stoji kritika izrečena za prethodnu studiju. Naime, procijenjene stope efektivne zaštite izračunate su samo za jednu godinu dok se učinci trgovačke politike vrednuju za razdoblje 1950-65. godine. Shodno tome, zaključci studije vrijede samo ukoliko se trgovački režimi nisu značajnije mijenjali. Osim toga, nije ispitana niti mogućnost da uspjeh zemalja s niskom razinom uvozno-supstitutivne zaštite valja zahvaliti prvotno značajnom uvozno-susptitivnom sustavu, koji se tek potom transformirao u manje pristran na štetu izvoza.

Balassa (1982) koristi isti koncept efektivne stope zaštite, ali ovaj put su u uzorak uzete i izvozno uspješne zemlje poput Koreje, Singapura i Tajvana (vidjeti tablicu 9.7.).

Tablica 9.7.
**PROCIJENJENE STOPE EFEKTIVNE ZAŠTITE ZA ODABRANE
 POLU-INDUSTRIJALIZIRANE ZEMLJE**

	Argentina 1969.	Kolumbija 1969.	Izrael 1968.	Koreja 1968.	Singapur 1967.	Tajvan 1969.
Industrija	98	27	71	-1	6	19
Poljoprivreda	0	-10	48	9	9	0

Izvor: Balassa (1982).

Pristup mjerenju utjecaja karakteristika trgovačkih sustava tijekom vremena

Pristup mjerenju utjecaja karakteristika trgovačkih sustava tijekom vremena na gospodarski rast temelji se na promjenama karakteristika trgovačkog režima tijekom vremena, te kvantificiranju učinaka tih promjena na gospodarski rast u različitim zemljama.

Tablica 9.8.
PRIJELAZ NA IZVOZNO-PROMOTIVNI TRGOVAČKI REŽIM

Zemlja	Godina promjene
Brazil	1966.
Egipat	1965. (a)
Indija	1967. (a)
Izrael	1962.
Ex-SFRJ	1966.
Kolumbija	1967.
Meksiko	1965.
Pakistan	1959.
Španjolska	1959.
Južna Koreja	1961.
Tajvan	1961.
Turska	1968. (a)

a) promjene u korist izvozno promotivnog trgovačkog režima nisu trajne

Izvor: Donges i Muller-Ohlsen (1978)

Na temelju ovih podataka, autori su testirali zavisnost rasta bruto domaćeg proizvoda i ukupne industrijske proizvodnje o promjeni trgovačkog režima. Utvrdili su da je ta promjena bila značajna u 8 od 12 slučajeva, jer je promjena trgovačkog sustava vodila k značajno višim stopama gospodarskog rasta. Za četiri zemlje, Indiju, Izrael, SFRJ i Tursku, ta promjena nije imala značajnog učinka na gospodarski rast. Za Egipat je ta promjena značila nižu stopu rasta BDP-a, ali višu stopu rasta industrijske proizvodnje. Iako su rezultati indikativni, primjedba ide na račun subjektivnog određivanja trenutka kad se trgovački režim mijenja, jer u njihovoj studiji nije izveden transparentni kriterijalni sustav za određivanje tog trenutka.

Krueger (1978) razmatra trgovačke režime zemalja u razdoblje 1950-72. Trgovački režimi razvrstani su u jednu od sljedećih 5 faza:

- 1) nametanje strogih kvantitativnih ograničenja u svrhu kontroliranja neodrživo visokog deficita bilance plaćanja;
- 2) kvantitativna ograničenja i dalje dominiraju, ali se uvode i različite mjere koje se temelje na cjenovnoj logici da bi se eliminirale određene negativne pojave u gospodarskom sustavu;
- 3) uklanjanje određenih dodatnih uvoznih opterećenja i smanjeno oslanjanje na kvantitativna ograničenja;
- 4) nastavak trgovačke liberalizacije uz postupno uklanjanje kvantitativnih ograničenja;
- 5) potpuno liberalizirani trgovački režim; ne postoje nikakva kvantitativna ograničenja u svrhu reguliranja pozicije bilance plaćanja.

Prema Krueger, osnovni kriterij klasificiranja zemalja u jednu od pet faza je obujam u kojem se zemlja oslanja na kvantitativne, nasuprot cjenovnim mehanizmima reguliranja njene trgovine i plaćanja. Stoga se kao indikatori karakteristika trgovačkog režima koriste instrumenti trgovačke politike koji su u nekom razdoblju primjenjivani po pojedinim zemljama.

Rezultati pokazuju da je šest zemalja (Brazil, Kolumbija, Izrael, Južna Koreja, Filipini i Turska) prešlo sa strogo protekcionističke politike na liberaliziraniji tržišni sustav. Tri zemlje su se pomakle iz faze 2 u fazu 4 (Egipat, Gana i Indija) dok je Čile ostao u fazi 2. Potom regresijski testirana veza između trgovačkog režima i stope rasta BDP-a, pri čemu je zavisna varijabla razina BDP-a, a nezavisne varijable su vremenski trend, odstupanje izvoza od prosjeka u uzorku, te dvije binarne varijable koje poprimaju vrijednost jedan, ako je trgovački režim u fazi 1 ili 2, odnosno vrijednost 0, ako je sustav u fazi 3 ili 4. Regresija

pokazuje da je BDP pozitivno koreliran s vremenskim trendom i varijablom izvoz, dok je negativno koreliran s ograničenjima u okviru trgovačkog režima, ali te korelacije nisu signifikantne.

Helleiner (1994) analizira učinke promjene s uvozno supstitutivnog trgovačkog režima prema izvozno promotivnom režimu na uzorku od 14 zemalja. Trenutak promjene trgovačkog sustava se određuje prema kretanju efektivnih ili nominalnih stopa zaštite po pojedinim sektorima. Helleiner zaključuje da se na razini skupnog uzorka čini da trgovačka politika nije imala dominantnu ulogu u procesima industrijalizacije i rasta u 70-im i 80-im godinama.

Međutim, premda sve studije ukazuju na važnost stabilne makroekonomske politike, ipak se obujam i dinamika strukturnih promjena u pojedinim zemljama u velikoj mjeri pripisuju trgovačkoj politici. Naime, za zemlje koje su ustrajale u zamjeni uvozno supstitutivnog trgovačkog režima s izvozno promotivnim (Južna Koreja, Malezija, Šri Lanka, Tajland), očito je da se struktura njihovih gospodarstava oblikuje tako, da raste udio izvoza u bruto domaćem proizvodu kao i udio uvoza i industrije, dok se udio poljoprivrede smanjuje. Nasuprot njima su zemlje koje nisu uspjele u promjeni uvozno-supstitutivnog trgovačkog sustava (Brazil, Čile, Peru, Bangladeš, Indija, Tanzanija), a koje karakterizira i mnogo skromnija stopa rasta gospodarske aktivnosti.

Posebno je zanimljivo primijetiti da u onim zemljama koje su uspjele u promociji izvozno-orijentiranog sustava, do rasta industrije nije došlo u onim granama koje su bile prije intenzivno štice argumentima mlade industrije (engl. infant industry), već u potpuno novim, većinom radno intenzivnim granama, koje nisu uživale nikakve mjere zaštite. Stoga generalno govoreći, promocija izvozno orijentiranog sustava nije došla kao rezultat smanjenja opće razine zaštićenosti starih industrija, već kao rezultat porasta izvoznih subvencija za novonastale sektore, kako bi se neutralizirali negativni učinci visokih stopa zaštite za stare industrije. Tako su stvorene dualne strukture koje su se sastojale od relativno neefikasne visoko zaštićene domaće stare industrije i mnogo efikasne izvozno-orijentirane industrije poticane izvoznim subvencijama.

Primjer neučinkovitog prelaska na liberalno orijentirani trgovački sustav je Čile sredinom 70-ih godina. Čile je od 1940-73. imao uvozno-supstitutivan trgovački režim, koji je sredinom 70-ih pokušao zamijeniti izvozno-promotivnim. Ali za razliku od uspješnih slučajeva (Koreja, Malezija, Tajland), ova tranzicija nije ostvarena kroz korištenje dovoljno visokih izvoznih subvencija, koje bi kompenzirale još uvijek visoku zaštitu starih domaćih industrija, već je tranzicija

ostvarena smanjenjem ukupne razine carinske zaštite domaće industrije bez posebnih izvoznih subvencija i izvoznih programa. Prosječne nominalne carinske stope od 105% su tada smanjenje na manje-više jedinstvenu stopu od 10%, uz eliminiranje svih necarinskih ograničenja. Kao odgovor na radikalno smanjenje carinske zaštite, output ranije zaštićenih domaćih industrija naglo je pao (tekstil, odjeća, metalni proizvodi i strojogradnja), a udio se industrije u BDP-u spustio s 25% u 1974. na 20% sredinom 80-ih, bez značajnijeg unaprijeđenja izvoza.

Pristup preko epizoda trgovačke liberalizacije

Najpoznatija studija s ovakvim pristupom je Choksi, Michaely i Papageorgiou (1991). Oni definiraju trgovačku liberalizaciju kao svaku promjenu, koja trgovački sustav zemlje vodi prema neutralnom u smislu da dovodi gospodarstvo u situaciju, koja bi prevladavala da ne postoji nikakva državna intervencija u sustav trgovine. U terminima vektora, to znači nedvosmislen pomak n -dimenzionalnog vektora trgovačkog režima s elementima koji nisu nula (postoji određena aktivna trgovačka politika bilo na strani uvoza, bilo na strani izvoza) prema nul-vektoru. To znači da autori kao liberalizaciju ne označavaju stanje u kojem se prelazi iz uvozno-supstitutivnog trgovačkog sistema na izvozno-promotivni, na način da se visoka zaštita u domaćim sektorima koji su izloženi potencijalno uvoznim proizvodima, kompenzira visokom izvoznom subvencijom kod drugih sektora (jer izvozne subvencije zapravo dižu domaće cijene takvih dobara iznad onih koje bi prevladavale u sustavu potpuno slobodne trgovine)⁴. S druge strane, svaka promjena uvozno-supstitutivnog sustava u izvozno promotivni, ostvarena smanjenjem opće razine carina ili ukidanjem količinskih ograničenja, ovdje se po definiciji smatra liberalizacijom. Choksi, Michaely i Papageorgiou koriste isti metodološki okvir kao i Donges i Muller-Ohlson (1978), ali za razliku od njih oni svoju analizu ne temelje na promjeni uvozno-suspstitutivnog trgovačkog režima u izvozno-promotivni, već na samoj činjenici promjene režima, koji zemlju dovodi bliže "laissez faire" poziciji u trgovačkom režimu.

Autori utvrđuju 31 epizodu trgovačke liberalizacije u zemljama u razvoju i analiziraju ponašanje osnovnih makroekonomskih varijabli kao posljedicu

⁴ S tog se aspekta primijenjena definicija promjene trgovačkog režima ne podudara s Helleiner (1994).

liberalizacije. Promatrane varijable su: zaposlenost, rast BDP-a, distribucija dohotka, bilanca plaćanja i izvozne performance. Od 31 slučaja, u trogodišnjem razdoblju nakon liberalizacije, u 23 je slučaja zabilježena viša stopa rasta BDP-a. Stoga se čini da je kratkoročni učinak trgovačke liberalizacije gotovo uvijek bio pozitivan. Osim toga, nakon liberalizacije, industrija je u prosjeku imala više stope rasta od poljoprivrede.

Iako su zaključci ove studije oko učinaka trgovačke liberalizacije manje više nedvosmisleni i upućuju na pozitivnu vezu između liberalizacije i gospodarskog rasta, treba imati na umu i činjenicu da su liberalizacije ovakvog tipa često popraćene ostalim vrstama ekonomskih reformi, prvenstveno paketima mjera u monetarnoj i fiskalnoj politici, te stoga dio učinaka u fazi nakon liberalizacije trgovačkog sustava, zasigurno valja pripisati i drugim čimbenicima, a ne samo liberalizaciji trgovačkog sustava.

Na koncu valja primijetiti da zaključci većine empirijskih studija, koje su imale *case study* pristup problemu prelaska s uvozno-supstitutivnog trgovačkog sustava na neutralan ili izvozno-promotivan trgovački sustav, upućuju na valjanost hipoteze da su izvozno orijentirana gospodarstva, odnosno režimi slobodne vanjske trgovine, superiorni u odnosu na uvozno-supstitutivne trgovačke sustave s visokom zaštitom domaćih sektora.

9.3.2. Pristup metodom statističkih testova

U posljednje vrijeme učestale su studije u kojima se statističkim tehnikama nastoji utvrditi empirijska veza između međunarodne trgovačke razmjene i gospodarskog rasta. U tu svrhu je opet, kao i u slučaju *case study* pristupa, potrebno konstruirati jedan opći, kvantitativan indikator otvorenosti gospodarstva, koji u sebi sažima karakteristike trgovačkog režima. Potom se kao objašnjavajuće varijable obično dodaju makroekonomske varijable poput fonda kapitala, obrazovanosti radne snage, varijable koje aproksimiraju određene mjere ekonomske politike, te se ocjenjuje njihov utjecaj na bruto domaći proizvod. Moguće je primijeniti regresije vremenskih serija, ali i *cross country* regresije, te njihovu kombinaciju. Implicitna pretpostavka u svim tim studijama je da sve druge objašnjavajuće varijable, osim indikatora trgovačkog sustava, dobro objašnjavaju sistemске utjecaje na kretanje BDP-a, dok se utjecaj izostavljenih varijabli poništava, odnosno nije signifikantan na nekoj zadanoj razini vjerojatnosti. Statističke studije su razvrstane u dvije osnovne grupe ovisno o indikatoru otvorenosti trgovačkog sustava koji se koristi u regresiji:

- a) studije koje koriste kao indikator otvorenosti gospodarstva izvoz (bilo stope rasta izvoza, udjele izvoza u bruto domaćem proizvodu, izvoz po stanovniku ili slično);
- b) studije koje koriste druge indikatore otvorenosti gospodarstva, osim izvoza.

Statističke studije koje kao indikator otvorenosti gospodarstva koriste izvoz

Studije koje se temelje na realnoj stopi rasta izvoza ne interpretiraju ovu varijablu izravno kao indikator određenih karakteristika trgovačkog sustava. Takve studije pokušavaju otkriti negativan utjecaj pristranosti na štetu izvoza na način da pokažu da je rast izvoza pozitivno koreliran s rastom BDP-a. Vjerojatno je prvu ocjenu veze između realnog izvoza i rasta BDP-a napravio Emery (1967). U toj, kao i u svim kasnijim studijama tog tipa korištena je relacija:

$$\hat{Y}_j = \beta Z_j + B_{n+1} \hat{X}_j, \quad (9.7.)$$

gdje je \hat{Y} realna stopa rasta BDP-a, \hat{X} realna stopa rasta izvoza i Z vektor dodatnih objašnjavajućih varijabli. Najčešće se kao dodatne varijable koriste stopa prirasta radne snage, te udio investicija u BDP-u, kao aproksimativna varijabla za prirast fonda fiksnog kapitala u nacionalnom gospodarstvu. Većina studija potvrđuje pozitivnu, signifikantnu vezu između stope rasta izvoza i BDP-a, jedino Park (1992) nalazi pozitivan, ali nesignifikantan koeficijent. Od studija koje ovaj isti model koriste u analizi vremenskih serija, npr. Greenaway i Sapsford (1994) nalaze pozitivan ali nesignifikantan koeficijent, dok Ram (1987) nalazi pozitivne i signifikantne koeficijente za pola zemalja iz svog uzorka (uzorak od 88 zemalja).

Prethodnoj specifikaciji modela se zamjera da ima više "ad hoc" karakter umjesto da je teoretski utemeljena. Stoga Feder (1982) iskušava specificiranje sektorskih funkcija proizvodnje tipa:

$$\begin{aligned} N &= F(K_n, L_n, X_n), \\ Y &= G(K_x, L_x), \end{aligned} \quad (9.8.)$$

gdje je s N opisana proizvodna funkcija sektora koji proizvodi uz pomoć rada (L) i kapitala (K) dobra koja nisu namijenjena izvozu, dok Y opisuje proizvodnu funkciju dobara koja su namijenjena izvozu. Feder unosi i pretpostavku

postojanja pozitivnih eksternalija koje proistječu iz izvoznog sektora za ukupno nacionalno gospodarstvo (u ovom slučaju sektor koji proizvodi dobra koja nisu namijenjena izvozu). Stoga je u specificiranju funkcije N dodan izvoz (X) kao input varijabla za sektor koji proizvodi dobra za domaće tržište. Nadalje, autor uvodi i pretpostavku postojanja različitih marginalnih produktivnosti kapitala i rada u ova dva sektora, te izvodi konačni oblik funkcije:

$$\hat{Y}_j = \beta_0 + \beta_1 \hat{L}_j + \beta_2 \hat{K}_j + \beta_3 (X_j/Y_j) \hat{X}_j \quad (9.9.)$$

Feder (1982), Balassa (1985), te Helpman i Tratzemburt (1988) nalaze pozitivnu i signifikantnu vezu između rasta izvoza i BDP-a, Kavoussi (1984) nalazi pozitivnu, ali nesignifikantnu vezu, dok Ram (1987) kroz analizu vremenskih serija s ovakvim modelom nalazi pozitivne i signifikantne koeficijente za polovicu zemalja iz svog uzorka.

Rezultati analize metodom vremenskih serija ukazuju na slabu međuzavisnost izvoza i rasta bruto domaćeg proizvoda, te na neki način dovode u pitanje pozitivne, signifikantne koeficijente iz *cross country* analiza. Sheehy (1990) pokazuje, na primjer, da su stope rasta drugih komponenti BDP-a, dakle osobne potrošnje, investicija, dodane vrijednosti u industriji, dodane vrijednosti u poljoprivredi, graditeljstvu, uslugama itd., također signifikantno pozitivne u *cross country* regresiji za 36 zemalja u razvoju u razdoblju 1960-70. Stoga se nameće pitanje, nisu li signifikantno pozitivni koeficijenti kod izvoza čisto računovodstveni učinak. Naime, problem korištenja izvoza kao indikatora otvorenosti proizlazi iz jednakosti $BDP = C + I + G + E - U$, iz čega slijedi da je svaka regresija ovog tipa pristrana prema pozitivnoj vezi između izvoza i BDP-a, što daje i pristrane, pozitivne koeficijente kod varijable izvoz. To posebice dolazi do izražaja u studiji Greenaway i Sapsford (1994), koji nakon "čišćenja" BDP-a od čisto računovodstvenog učinka, dakle pribrajanja izvoza, dobivaju negativan, premda nesignifikantan, koeficijent za varijablu izvoz. Jedan od načina za prevladavanje ove pristranosti je Grangerov test uzročnosti. Ako prethodni izvozni rezultati utječu značajno na sadašnju stopu rasta bruto domaćeg proizvoda, tada se ne radi o čisto računovodstvenom učinku.

U posljednje vrijeme su sve učestalija i testiranja preko ne(postojanja) jediničnog korijena (engl. unit root test). Ideja je sljedeća. Veza obično ima oblik:

$$y_t = \lambda + \rho y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (9.10.)$$

gdje je y_t realni rast po glavi stanovnika u razdoblju t , p je parametar, dok ε_t zadovoljava svojstva "bijelog šuma" (engl. white noise) $\varepsilon_t = N(0,1)$. U slučaju da ovaj autoregresivni model $AR(p)$, ima svojstvo da je $0 < p < 1$, konstanta λ dominira, odnosno određuje buduće prosječne realizacije ovakvog procesa, dok slučajni šokovi (ε_t) postaju u budućnosti sve manje i manje važni. U tom se slučaju različiti λ za različite zemlje mogu pripisati karakteristikama pojedinih zemalja, odnosno karakteristikama trgovačkih režima i ukupne ekonomske politike pojedinih zemalja. Pojedine zemlje u dugom roku pokazuju više stope rasta od drugih uz sve ostale karakteristike *ceteris paribus*. U slučaju da je pak $p=1$, vremenska serija se ponaša kao slučajni hod (engl. random walk) i ima barem jedan jedinični korijen. Stoga se takva testiranja često nazivaju i testovi hipoteze o postojanju jediničnog korijena ili testovi hipoteze slučajnog hoda. Ako je na zadanoj razini pouzdanosti prihvaćena hipoteza $p=1$, to bi značilo da je svaki šok (ε_t) u potpunosti prenesen na sva buduća razdoblja. Stoga bi i stope rasta BDP-a po glavi stanovnika bile određene šokovima koji pogađaju gospodarski sustav, kako pozitivnim, tako i negativnim, dok bi gospodarska politika i trgovački sustavi sadržani u konstanti λ , imali samo minorno značenje. Drugim riječima, stvaranje gospodarskih "čuda" stvar je čistog slučaja, a ne dosljedne gospodarske politike.

Easterly (1993) u svojoj studiji dolazi do rezultata koji upućuju na zaključak da je uglavnom "dobra sreća", a ne posebnosti pojedine zemlje u smislu ekonomske politike glavni čimbenik u postizanju gospodarskog uspjeha. U tu je svrhu analizirana 121 zemlja, te je promatran njihov gospodarski rast u dva razdoblja: u razdoblju 1960-73., te u razdoblju 1974-88. Rezultati pokazuju da je većina zemalja u drugom razdoblju iskusila znatno niže stope rasta nego u prvom razdoblju, dok su neke zemlje s visokim stopama rasta u prvom razdoblju zabilježile negativne stope u drugom razdoblju. To navodi autora na zaključak da je dugoročno ponašanje vremenskih serija određeno prvenstveno šokovima, a ne stabilnim internim gospodarskim kretanjima u pojedinim zemljama. Ipak, nije potpuno jasno je li zapravo riječ o sporom prilagođivanju šokovima (raspad Bretton Woodsa i naftna kriza), ili je riječ o trajnom prelasku na nižu stopu gospodarskog rasta.

Maurer (1995) pokazuje da testiranje autoregresijom, kad se uzmu u obzir strukturalni lomovi, ukazuje na zaključak, da se bez obzira na veličinu uzorka, može s velikom sigurnošću odbaciti hipoteza H_0 da stope rasta pojedinih zemalja slijede model slučajnog hoda. Zaključak je to potpuno suprotan Easterlyju (1993). Stope rasta pojedinih zemalja slijede $AR(p)$ proces, dakle stacionarne su, i konstanta λ ima dominantno značenje za određivanje

dugoročne stope rasta. Postoje značajne razlika između dugoročnih stopa rasta između zemalja, ovisno o njihovim karakteristikama, prvenstveno ekonomskoj politici, što se ogleda u različitim veličinama l po zemljama.

Statističke studije koje kao indikator otvorenosti gospodarstva koriste neki drugi pokazatelj osim izvoza

Kako bi riješili probleme vezene s uporabom realnog izvoza kao indikatora trgovačkog sustava, neki autori su pokušali karakteristike trgovačkog režima oslikati alternativnim indikatorima. Jedan od prvih pokušaja u tom smjeru napravio je Heitger (1986). On pokušava kvantificirati pristranost na štetu izvoza na način da mjeri odstupanje stvarnog udjela izvoza u bruto domaćem proizvodu od predviđenog udjela. U izračunavanju predviđenog djela izvoza u BDP-u, Heitger koristi model koji se temelji na empirijskoj činjenici da male zemlje obično imaju veće izvozne kvote nego velike zemlje. Prema tome, ako zemlja određene veličine ima svoju karakterističnu "prirodnu" veličinu izvozne kvote, tada je svako odstupanje stvarne izvozne kvote od predviđene kvote rezultat postojećeg trgovačkog režima. Za mjerenje odstupanja Heitger koristi regresiju:

$$\ln(X_j/Y_j) = a_0 + a_1 Y_j \quad (9.11.)$$

gdje je X_j izvozna kvota zemlje j , a Y_j bruto domaći proizvod zemlje j . Rezidual za svaku zemlju mjeri utjecaj (liberalan ili restriktivan) trgovačkog režima na izvoz. Ako je rezidual negativan, tada je trgovački sustav dotične zemlje orijentiran na štetu izvoza i obrnuto. Potom autor dodaje ostale objašnjavajuće varijable poput udjela investicija u BDP-u (investicijska kvota), stope pismenosti i omjera dohotka po stanovniku dotične zemlje j i dohotka po stanovniku SAD-a u baznoj godini. Koeficijenti tri dodatne varijable su signifikantni i pokazuju očekivani predznak, dok je koeficijent za indikator trgovačkog režima također pozitivan, ali nesignifikantan. Međutim, ukoliko se iz regresije izostavi investicijska kvota, tada indikator trgovačkog sustava postaje signifikantan. To je zbog toga što postoji jaka korelacija između indikatora trgovačkog sustava i investicijske kvote. Takva veza zapravo upućuje na zaključak da trgovački sustav djeluje na stopu rasta BDP-a posredno. Naime, režim trgovačkog sustava djeluje na domaće investicije, utječe na dostupnost kapitala i znanja kojih nema u zemlji. To je u skladu s neoklasičnim i novim teorijama rasta, te njihovim viđenjem uloge međunarodne razmjene, jer se pokazuje da otvorenije gospodarstvo brže usvaja transferirana znanja, a na

međunarodnom tržištu može naći potrebni kapital, što dovodi do bržeg tehnološkog napretka i viših stopa rasta produktivnosti.

Ako se kao indikator trgovačkog režima koristi prosječni ERP, tada koeficijenti trgovačkog režima kao i koeficijent investicijske kvote pokazuju signifikantno pozitivan predznak. Edwards (1992) pokušava predvidjeti neto trgovačke tokove za 183 robe na razini tri znamenke SMTK-a (Standardna međunarodna trgovačka klasifikacija) za 65 zemalja, pri čemu koristi dva indikatora trgovačkog režima, koje valja interpretirati kao unaprijeđene Heitgerove indikatore (indikatori su zapravo preuzeti od Leamera, 1988). Indikatori su procijenjeni na osnovu Hackscher-Ohlinovog modela, gdje se koristi devet proizvodnih faktora (kapital, tri vrste rada, četiri vrste zemlje i nafta). Ideja je slična kao i kod Heitgera. Naime, na osnovu tog modela projiciraju se trgovački tokovi na osnovu Hackscher-Ohlinovog teorema, a potom se uspoređuju sa stvarnim trgovačkim tokovima, te se razlika pripisuje trgovačkom režimu. Ukoliko se ti tokovi očiste od unutargranske trgovine, tada se dobiva još jedan indikator otvorenosti kojeg Edwards naziva indikatorom "ukupne intervencije u trgovačkom sustavu". Edwards nalazi da su koeficijenti kod indikatora otvorenosti signifikantni i očekivanog predznaka, te da oni ukazuju na pozitivnu vezu između stupnja otvorenosti gospodarstva i brzine gospodarskog rasta.

Dollar (1992) kao mjeru trgovačkog režima koristi odstupanja realnog efektivnog tečaja od ravnotežnog kojeg definira kao tečaj pariteta kupovne moći. Formula za indikator je sljedeća:

$$i_j = 100(P_j/P^*e_j), \quad (9.12.)$$

gdje je P_j indeks potrošačkih cijena zemlje j , P^* je indeks potrošačkih cijena u SAD-u, a e_j je nominalni tečaj zemlje j u odnosu na američki dolar. Ideja je sljedeća. Ako su sva dobra međunarodno utrživa i ne postoje trgovačke barijere, ovaj indeks bi trebao biti jednak 100. Dakle, u pitanju je pretpostavka funkcioniranja zakona jedinstvene cijene. U tom slučaju, cijena dobra u zemlji j može odstupati od cijene istog dobra u SAD-u samo za iznos transportnih troškova i zbroj eksplicitnih i implicitnih uvoznih ograničenja u zemlji j . Dollar je u svojoj studiji koristio indekse cijena iz Summers i Heston (1988), koji su konstruirani na način da su pri njihovu izračunu uzete u obzir iste košare dobara za sve zemlje. Da bi očistio indekse od utjecaja razlike u cijenama usluga između zemalja s različitim razinama dohotka po stanovniku, Dollar koristi slijedeću regresijsku jednadžbu:

$$(P_j/P^*e_j) = a_0 + a_1 y_j + a_2 y_j^2, \quad (9.13.)$$

gdje je y_j dohodak po stanovniku u zemlji j . Odstupanje P_j od ocijenjenog \hat{P}_j , Dollar interpretira kao mjeru restriktivnosti trgovačkog sustava. Konačna formula za izračun indikatora je sljedeća:

$$i_j = (P_j/P^*e_j) / (a'_0 + a'_1 y_j + a'_2 y_j^2). \quad (9.14.)$$

Pri tomu su a'_0, a'_1, a'_2 ocijenjeni parametri iz jednadžbe (9.13). Potom Dollar ocjenjuje sličnu *cross country* regresiju kao i Heitger (1986) i Edwards (1992), s tim da kao objašnjavajuću varijablu dodaje i koeficijent varijance indikatora trgovačkog režima, koji je prethodno izračunao. Regresijska jednadžba ima sljedeći oblik:

$$\hat{y}_j = \beta_0 + \beta_1 (I_j/Y_j) + \beta_2 i_j + \beta_3 (\text{var}(i_j)/E(i_j)). \quad (9.15.)$$

Rezultati ukazuju da indikator trgovačkog režima, kao i koeficijent varijance imaju signifikantan, negativan koeficijent upućujući na pozitivnu vezu između otvorenosti gospodarstva i rasta.

Zaključci statističkih testova mjerenja veze između otvorenosti i rasta

Osnovni problem kod kvantificiranja zavisnosti upotrebom indikatora izvoza je teškoća razlikovanja između čisto računovodstvenog učinka veze između izvoza i bruto domaćeg proizvoda ($GDP = C + I + G + E - U$) i stvarne međuzavisnosti. Premda su rezultati dobiveni pristupom indikatora trgovačkog sustava očišćeni od računovodstvenog učinka, određene dvojbe o pozitivnoj vezi još uvijek postoje. Kako pokazuju testovi osjetljivosti za pristup indikatora trgovačkog režima, npr. Levine i Renelt (1992), pozitivna korelacija između gospodarskog rasta i indikatora trgovačkog sustava poput izvozne kvote ili Leamerovih indikatora otvorenosti postoji i snažna je, pod pretpostavkom da se među objašnjavajuće varijable uključe i investicije. Očigledno je da postoji snažna multikolinearnost između investicijske kvote i korištenih indikatora otvorenosti. Većina testova jediničkog korijena upućuje na odbacivanje hipoteze o modelu slučajnog hoda kod serija realnog rasta po stanovniku. To dovodi do zaključka da gospodarski šokovi nisu glavna odrednica dugoročnih stopa rasta, već je to prvenstveno gospodarska politika, ili u našem slučaju, otvoreniji i transparentniji sustavi.

Ukupno uzevši, rezultati upućuju na valjanost zaključaka novih teorija rasta koje ukazuju da otvoreni trgovački sustavi stimuliraju brži rast bruto domaćeg proizvoda preko pozitivnog učinka otvorenosti na rast investicija i bržu razmjenu tehnološkog znanja, dakle posredno. U tom se kontekstu zapravo nameće zaključak da daljnja istraživanja treba usmjeriti upravo na "kanale" kojima jača otvorenost stimulira brži gospodarski rast, umjesto na same regresiju stope rasta u odnosu na neki od indikatora otvorenosti sustava. Nove teorije rasta usmjerene su u tom pravcu, sa značajnim naglaskom na identificiranje kanala na mikrorazini, kojima otvorenost stimulira rast (brži transfer znanja, tehnologije i slično na razini poduzeća).

9.4. OSNOVNI ZAKLJUČCI EMPIRIJSKIH STUDIJA

Studije koje razmatraju iskustva pojedinih zemalja nakon promjene trgovačkog režima (*case study*) ukazuju da nakon prijelaza s uvozno supstitutivnog na izvozno promotivni režim trgovine, mnoge prijašnje uvozno supstitutivne industrije, nisu bile međunarodno konkurentne i tražile su stalnu zaštitu da bi uopće preživjele. Nasuprot tome, nakon prelaska na izvozno promotivni režim trgovine, nove industrije postaju osnovna poluga ekspanzije izvoza. Stope rasta bruto domaćeg proizvoda nakon prelaska na liberalniji režim vanjske trgovine bile su veće nego ranije. Tako zabilježeni pomaci u stopama rasta nakon liberalizacije ne mogu se isključivo pripisati samoj liberalizaciji trgovačkog sustava, jer je u trenutku prelaska nazočan i skup ostalih (prvenstveno fiskalnih i monetarnih) mjera koje blagotvorno djeluju na rast gospodarstva.

Glede vrednovanja veza između otvorenosti i rasta metodom statističkih testova, situacija je ponešto složenija. Evidentno je da stopa rasta izvoza nije prikladan indikator za testiranje veze. Taj problem nastaje zbog poteškoća u razlučivanja učinaka čisto računovodstvenog karaktera (izvoz je dio bruto domaćeg proizvoda) od učinka izvozno orijentiranog trgovačkog sustava. Situacija je nešto jasnija kod rezultata dobivenih pristupom indikatora trgovačkog sustava, koji rješavaju "računovodstveni" problem. Analiza osjetljivosti, dakle pouzdanosti pojedinih koeficijenata, pokazuje da stabilnost i snaga korelacije između indikatora otvorenosti i rasta, u znatnoj mjeri ovisi o uključivanju investicijske kvote u objašnjavajuće varijable s kojom je indikator otvorenosti često u uskoj korelaciji. Stoga se nameće zaključak da otvorenost djeluje na rast posredno, preko bržeg rasta investicija.

S druge strane postoji nedvosmislena i jasno verificirana pozitivna veza između razine dohotka po stanovniku i stupnja integriranosti zemlje u međunarodne trgovačke tokove mjereno udjelom uvoza i izvoza u BDP-u. Takva veza se s lakoćom može uočiti promatranjem dugogodišnjih serija podataka o kretanju međunarodne trgovine i razine dohotka po stanovniku. Među najopsežnije studije koje testiraju međuzavisnost između razine dohotka po stanovniku i otvorenosti mjerene trgovačkom kvotom, pripadaju Chenery i Syrquin (1989). Rezultati nedvosmisleno ukazuju da razina BDP-a po stanovniku raste kako raste i trgovačka kvota, navodeći na zaključak da, u prosjeku, zemlja s otvorenijim gospodarstvom, ima višu razinu dohotka po stanovniku. Jača integriranost u međunarodnu podjelu rada, čini se, ide paralelno s višom razinom dohotka po stanovniku. Na isti zaključak upućuju i serije o kretanju prosječnog realnog dohotka po stanovniku mjerenog po paritetu kupovne moći u US dolarima 1985. godine i prosječnog udjela izvoza u BDP-u za 14 industrijskih zemalja u razdoblju od čak 1820-1990. koje je konstruirao Maddison (1992).

Proces rasta dohotka popraćen je širenjem međunarodne podjele rada mjerene udjelom izvozne kvote u BDP-u. Podaci upućuju i na zaključak da su faze ubrzanog širenja međunarodne podjele rada usko povezane s fazama ubrzanog rasta dohotka po stanovniku. Osim toga je uočljivo da je brzina integracije međunarodnih tržišta, mjerena udjelom izvozne kvote, povezana s povijesnim pomacima u trgovačkoj politici u određenim vremenskim točkama. Prva velika faza trgovačke liberalizacije dogodila se u razdoblju 1820-70. godine i bila je popraćena značajnim rastom udjela izvozne kvote. Zaustavljanje procesa širenja trgovačke liberalizacije u razdoblju 1870-1913., usporilo je rast izvozne kvote, ali i dohotka po stanovniku. Isti su učinak imali na svjetsko gospodarstvo raspad svjetskog trgovačkog sustava uoči Prvog i Drugog svjetskog rata. Ponovna liberalizacija svjetskog trgovačkog sustava dogodila se po završetku Drugog svjetskog rata. Od tada do danas, izvozna je kvota gotovo kontinuirano rasla (s manjim prekidima za vrijeme naftnih šokova) i bila popraćena dotad nezapamćenim rastom svjetskog gospodarstva.

Stoga se čini da ove činjenice, nedvosmisleno potvrđuju da je dublja integracija u svjetsko gospodarstvo nužna za postizanje viših stopa rasta u dužem razdoblju, kao i za dostizanje visokih razina dohotka po stanovniku. Gospodarske statistike nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da je desetak najbrže rastućih gospodarstava u razdoblju od 1960. godine do danas značajno povećalo udjele trgovačke kvote u BDP-u, dok je istovremeno desetak zemalja koje su postigle najslabije rezultate u istom razdoblju pokazalo opadajuće ili stagnirajuće udjele trgovačke kvote u BDP-u.

Zaključci o međusobnoj povezanosti bržeg gospodarskog rasta i veće otvorenosti gospodarstva ostaju, unatoč brojnim empirijskim dokazima, još uvijek u domeni onoga što bismo mogli nazvati vjerojatnosnom indukcijom⁵. S tog aspekta može se utvrditi da empirijska istraživanja "u terminima vjerojatnosti" upućuju na valjanost Smithove ideje o pozitivnoj vezi između stupnja otvorenosti gospodarstva i stope gospodarskog rasta. To je empirijski utvrđena činjenica, dok još uvijek pred istraživačima stoji problem utvrđivanja točnih mehanizama kojima proces bržeg otvaranja gospodarstva i značajnijeg uključivanja u međunarodnu podjelu rada utječe na brži gospodarski rast.

Može se sa velikom sigurnošću ustvrditi da empirija potvrđuje tvrdnju, da čak i u kratkom, a posebice u dugom roku, otvorenija gospodarstva, u kojima prevladava izvozno promotivna filozofija, rastu brže nego uvozno supstitutivna gospodarstva. Iz te činjenice ujedno proizlazi i osnovni stav glede možebitnih dvojbi oko brzine liberalizacije i potrebne zaštite domaće industrije u Republici Hrvatskoj. Liberalizacija, što brža i što obuhvatnija, te uključivanje u svjetske trgovačke tokove kapitala i roba je, ne samo nužnost za malenu zemlju poput Hrvatske, već i proces koji već u kratkom roku, a posebice u dugom, donosi goleme probitke zemlji kroz rastuću produktivnost. Empirija potvrđuje da su u većini slučajeva nekoć tako učestali argumenti zaštite mlade industrije, koji se i danas javljaju u tranzicijskim zemljama zbog problema u procesu restrukturiranja gospodarstava, pogrešan način promišljanja o putu uključivanja u međunarodne tokove roba i kapitala.

⁵ Tvorac takvog promišljanja je Camap (1950) koji je tvrdio da vjerojatnost da učinimo teoriju "vjerojatnijom" leži u činjenici pronalaženja što većeg broja empirijskih činjenica koje potvrđuju hipotezu testirane teorije. Potpuno suprotan stav o empirijskom potvrđivanju teorije zastupao je Poper još 1934. godine i tvrdio da se valjanost teorije ne može potvrditi vjerojatnosnom indukcijom, dakle povećanjem broja empirijskih istraživanja koji potvrđuju tu tezu, jer će se uvijek naći barem jedan slučaj koju je ne potvrđuje, pa se samim time takvo što ne može ni smatrati teorijom.

9.5. HRVATSKA - MEĐUNARODNA RAZMJENA I GOSPODARSKI RAST

9.5.1. Makroekonomski okvir

S uspješnom implementacijom stabilizacijskog programa, počinju se značajnije mijenjati i osnovni makrogospodarski trendovi u hrvatskom gospodarstvu. Obaranjem inflacijske spirale i ubrzavanjem restrukturiranja sektora poduzeća i bankarskog sektora, uz već uznapredovalu privatizaciju, hrvatsko gospodarstvo počinje poprimati tipične odlike tranzicijskih gospodarstava. Država konsolidira svoje javne financije, te uspješno započinje poreznu reformu, a najveću dionicu uspješno odrađuje uvođenjem poreza na dodanu vrijednost u 1998. godini. Značajniji zahvati u infrastrukturi i kapitalni izdaci za obnovu zemlje, te u kategoriji tekućih izdataka rastući udio izdataka za vojnu akciju "Oluja" u 1995. godini, povećavaju udio države u bruto domaćem proizvodu. Time je istovremeno autonomno bio determiniran i karakter investicija koje se ostvaruju (investicije s dugim rokom povrata) i rastuća potražnja za kapitalnim dobrima prvenstveno generirana procesom obnove. Smanjenje udjela javne državne potrošnje od 1995. godine je relativno sporo kada se mjeri udjelom ukupnih izdataka, dok je brži pomak ostvaren mjereno udjelom državne potrošnje prema definiciji iz statistike nacionalnih računa. To stoga što značajnije rastu kategorije socijalnih transfera i kapitalnih izdataka, pa proračuni sljedećih godina dobivaju oznaku socijalno-razvojni.

Stanovništvo je tijekom ratnih događanja, popraćenih padom realnih dohodaka (1991.-1993.), bilo prisiljeno odgoditi svoje potrošačke ambicije. S uspješnom implementacijom programa stabilizacije i rastom realnih dohodaka (u razdoblju 1994-98. realni dohoci su se udvostručili) započinje ekspanzija osobne potrošnje. Tome posebice pridonosi, s jedne strane obilje robe koja je sada na raspolaganju građanima, a s druge strane početak obilnijeg kreditiranja građana od strane banaka, koje kroz proces remonetizacije prepoznaju ovaj sektor kao najsigurniji u smislu vraćanja kredita.

Domaći proizvođači zbog tradicionalno naslijeđene slabe ponude dobara za osobnu potrošnju s jedne strane i nedovoljno brzog tehnološkog restrukturiranja s druge, ne uspijevaju pratiti ovu rastuću potražnju. Kao rezultat se počinje već 1995. godine iskazivati značajan deficit u bilanci plaćanja (6,5% BDP-a). Kako su potrebe za obnovom i dalje velike, a visoka je i sklonost potrošnji u sektoru kućanstava iz raspoloživog dohotka, deficit bilance plaćanja počinje poprimati zabrinjavajuće visoke razmjere. S druge strane, budući su neto repatrijacije

kapitala, ulaganja u izravne strane investicije i izravna financijska zaduživanja, veća od deficita tekuće bilance, od listopada 1993. godine kontinuirano rastu devizne pričuva HNB-a.

9.5.2. Izvoz

U tablici 9.9. je prikazano kretanje udjela izvoza i uvoza roba i usluga u bruto domaćem proizvodu Republike Hrvatske u razdoblju 1994-98. Iz tablice je vidljivo da izvoz po udjelu mjereno tekućim cijenama stagnira od 1995-97., dok 1998. opada po udjelu, ali to treba tumačiti uvođenjem PDV-a, i utjerivanjem dijela "sive ekonomije" u registriranu, čime se autonomno povećava veličina nominalnog bruto domaćeg proizvoda. Valja pripomenuti da je često kod javnosti nazočna kriva percepcija da izvoz pada u realnom iskazu.

Tablica 9.9.

UDJEL IZVOZA I UVOZA U BRUTO DOMAĆEM PROIZVODU REPUBLIKE HRVATSKE U RAZDOBLJU 1994-98. (U %)

	1994	1995	1996	1997	1998
Izvoz	45,84	41,27	41,97	41,76	38,11
Uvoz	45,92	51,30	51,68	57,38	49,91

Izvor: DZS i HNB.

Ukoliko deflacioniramo hrvatski izvoz izražen u tekućim kunama (projekt izrade indeksa izvoznih i uvoznih cijena, te uvjeta razmjena je u tijeku, a ovdje su korišteni prvi preliminarni rezultati) pokazuje se da hrvatski izvoz u stalnim cijenama nije padao. On je po prilici rastao nešto sporije nego bruto domaći proizvod, ali su njegove cijene pod teretom međunarodne konkurencije bile razmjerno niske. Istovremeno su se uvjeti razmjene minimalno pogoršali, što je i razumljivo s obzirom da Hrvatska trenutno uvozi mnoštvo kapitalno intenzivnih dobara potrebnih za obnovu zastarjelog kapitalnog fonda, kao i za izgradnju infrastrukture. To znači da su indeksi cijena drugih sastavnica agregatne potražnje rasli znatno brže nego indeks cijena izvoznih dobara, dok je indeks cijena izvoza usluga determiniran domaćim kretanjima razine cijena.

Zašto hrvatski izvoz ne raste istom brzinom kao i izvoz drugih tranzicijskih zemalja? Dio odgovora može se pronaći u tablici 9.10.

Tablica 9.10.
**STRUKTURA IZVOZA (1992. I 1997.) I PROFITABILNOST
 PO DJELATNOSTIMA**

Djelatnost	Udio u robnom izvozu, 1992.	Udio u robnom izvozu, 1997.	Udio u izvozu roba i usluga, 1997.	Profitabilnost (neto dobit nakon oporez. / ukupni prihod * 100) 1997.
Turizam - putovanja			31,00	-17,08
Ostale usluge			9,80	--
Prijevoz			8,15	-6,08
Proizvodnja kemikalija i kemijskih proizvoda	13,64	13,04	6,66	5,78
Proizvodnja odjeće	11,54	12,13	6,19	0,72
Proizvodnja hrane i pića	8,95	10,71	5,47	0,82
Proizvodnja naftnih derivata	7,77	9,13	4,66	2,09
Štavljenje i obrada kože	4,45	5,77	2,94	-11,92
Proizvodnja el. strojeva i aparata	3,75	5,18	2,64	-2,71
Prerada drva, osim namještaja	4,29	5,02	2,56	-2,63
Proizvodnja strojeva i uređaja	3,29	4,20	2,14	-8,85
Proizvodnja ostalih prijevoznih sredstava	9,70	4,19	2,14	-33,37
Proizvodnja namještaja	3,79	3,75	1,91	-4,04
Ostali nemetalni mineralni proizvodi	2,96	3,33	1,70	-5,20
Proizvodnja tekstila	2,57	3,22	1,65	-4,70
Proizvodnja RTV i komunikacijske opreme	1,05	2,63	1,34	7,86
Proizvodi od metala, osim strojeva i opreme	2,13	2,42	1,24	-0,25
Proizvodnja gume i plastike	2,52	1,97	1,01	-0,23
Proizvodnja celuloze i papira	2,32	1,89	0,97	3,31
Proizvodnja motornih vozila i prikolica	0,98	1,74	0,89	-6,16
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	3,53	1,71	0,88	-3,50
Rudarstvo i vadenje	1,10	1,54	0,79	-3,45
Proizvodnja medicinskih i opt. instrumenata	0,75	0,78	0,40	0,88
Ribarstvo	0,70	0,71	0,36	-2,32
Proizvodnja duhanskih proizvoda	0,66	0,66	0,34	3,73
Izdavačka i tiskarska djelatnost	0,25	0,33	0,17	2,76
Proizvodnja uredskih strojeva i računala	0,03	0,17	0,08	2,20
Opskrba el. energijom, plinom i vodom	0,04	0,03	0,02	0,05

Napomena: Za turizam je uzet pokazatelj iz kategorije hoteli i restorani, a oni čine samo oko 50% ove stavke. Nadalje, ovi se podaci temelje na rezultatima pravnih osoba, dok se oni kod pojedinih djelatnosti mijenjaju u onoj mjeri u kojoj je obrt značajan u takvim djelatnostima jer obrtnici imaju mnogo bolje pokazatelje o neto dobiti nego pravne osobe u istoj djelatnosti nacionalne klasifikacije.

Izvor: DZS i ZAP.

Tablica 9.10. ilustrira činjenicu da većina hrvatskih izvoznih grana ostvaruje neto gubitke u poslovanju. To se posebice odnosi na radno intenzivne djelatnosti, koje čine još uvijek većinu hrvatskog izvoza. S druge strane je uočljivo da pojedine djelatnosti koje ostvaruju dobit, povećavaju svoj udio u izvozu u posljednje vrijeme, ali isto tako i ukupan output mjeren indeksima fizičkog obujma industrijske proizvodnje. To se posebice odnosi na proizvodnju RTV i komunikacijske opreme, proizvodnju kemikalija i kemijskih proizvoda, proizvodnju uredskih strojeva i računala, proizvodnju celuloze i papira, te

proizvodnju medicinskih i optičkih instrumenata. Za sve ove djelatnosti karakteristično je da se izvozna konkurentnost postiže inovativnošću, bilo u tehnološkom procesu, bilo samim proizvodom, gdje su ključni čimbenici uspjeha kvaliteta, učinkovitost i inovativnost proizvoda, a ne sama cijena proizvoda.

S druge strane, tradicionalni hrvatski izvozni proizvodi zapravo su proizvodi radno intenzivnih djelatnosti koji ne mogu podnijeti cijenu rada koja danas postoji u Hrvatskoj. Takve djelatnosti karakterizira nepostojanje izraženih diferenciranih proizvoda, te oslanjanje na cjenovnu konkurentnost, koju sve više ugrožava konkurencija iz drugih tranzicijskih zemalja i Dalekog Istoka. U takvim se djelatnostima visoko razvijene države zadržavaju samo u procesu distribucije, marketinga, dizajna, licenciranja, atestiranja i slično (npr. Italija u tekstilu), a ne u području proizvodnje.

Iz prethodnog izlaganja nazire se i osnovni problem, ali i rješenje. Problem je, naime, u tome što takva vrsta proizvodnje ne može izdržati postojeću razinu realnih primanja u Hrvatskoj, a time niti ostvariti daljnji rast BDP-a. Rješenje je očito u preorijentaciji na izvoz djelatnosti koje to mogu podržati, odnosno restrukturirati industrijsku osnovu Hrvatske uz unapređenje i diverzifikaciju uslužnog izvoznog sektora.

S obzirom na postojeći razinu nacionalne štednje (oko 15%), te na još uvijek visok udio investicijskih izdataka za obnovu s jedne strane i nisku sklonost štednji kućanstava s druge, izvjesno je da će deficiti tekuće bilance plaćanja još neko vrijeme biti realnost Hrvatske. Uz nerestrukturiranu industriju i postojeću razinu štednje u sektoru poduzeća, svaki pokušaj intenziviranja međunarodnog zaduživanja, a potom kanaliziranja u poduzeća, doveo bi vrlo brzo do gotovo dvoznamenkastih deficita u bilanci plaćanja i značajno pogoršao indikatore zaduženosti i servisiranja duga.

U tom kontekstu se nameću promišljanja u dva smjera. U jednom smjeru je to poticanje rasta domaće štednji, u čijem sklopu valja naglasiti:

- saniranje bankarskog sustava i garantiranje za štedne uloge građana,
- izgradnja raznovrsnih institucija za promociju štednje poput stambenih štedionica,
- provođenje mirovinske i reforme sustava zdravstvenog osiguranja,
- promocija i zaštita tržišta vrijednosnih papira,
- malena i učinkovita državna administracija uz ravnomjernije konzumiranje dividende "mira" u sektoru države.

U drugom smjeru to su mjere koje se zapravo čine odlučujućim za polučivanje uspjeha u zatvaranju bilance plaćanja i stvaranju pozitivnog ozračja za dolazak izravnih stranih investicija čime bi se Hrvatska pretvorila u "izvoznu platformu" prema Europskoj uniji:

- kao ključna stvar se nameće restrukturiranje poduzeća, podizanje omjera tekuće štednje i investicija,
- rast tekuće štednje i investicija očito valja polučiti realizacijom na inozemnim tržištima, jer bi daljnje ustrajavanje na modelu rasta vučeng prvenstveno domaćom apsorpcijom vrlo brzo ugrozio održivost bilance plaćanja i ne bi donio tehnološki "catch-up" s EU,
- izgradnja i implementacija pravnog okvira koji garantira sigurnost ulaganja, lakoću transfera vlasništva i pravnu zaštitu države na transparentan način. U tom smislu važnija je implementacija, jer Hrvatska danas već ima većinu potrebnih zakonskih rješenja, ali se ona ne provode dosljedno (npr. Zakon o stečaju).

Iz te perspektive je jasno da probleme hrvatskog izvoza ne mogu riješiti grubi potezi poput devalvacije, jer je visok uvozni sadržaj izvoza, a postoji uhodan mehanizam indeksiranja prema njemačkoj marki. Niti probleme hrvatskog izvoza može riješiti izrazito ekspanzivna monetarna politika, jer je kamatna stopa rezultat brzine restrukturiranja bankarskog sektora, dok je devizni tečaj u nekom dužem razdoblju rezultat diferencijala rasta produktivnosti u pojedinim nacionalnim gospodarstvima. U manjim zemljama se on obično uzima kao endogena varijabla, koju privremeno mogu izbaciti iz ravnoteže kapitalni tokovi, ali ona nije instrument za rješavanje problema restrukturiranja i nepostojanja dovoljne palete izvoznih proizvoda.

S druge strane je neosporna potreba postojanja stabilnog i transparentnog makrogospodarskog okvira za privlačenje izravnih stranih investitora, što je očito u suprotnosti sa zagovaranjem politike devalvacije, a time i vjerojatnog rasta državnog deficita i pada ukupne potražnje odnosno bruto domaćeg proizvoda.

9.5.3. Izravna strana ulaganja

Iz prethodnog razlaganja proizlazi da je ostvarivanje rasta izvoza, pored ubrzavanja procesa restrukturiranja, velikim dijelom ovisno o uspješnosti privlačenja izravnih stranih ulaganja. Hrvatska po akumuliranim izravni stranim ulaganjima (FDI) uveliko zaostaje za Češkom, Mađarskom i Estonijom. Osim

toga, velik dio FDI-a u Hrvatskoj zapravo predstavljaju ulaganja u dionice, ponajprije Plive i Zagrebačke banke, a ne u izgradnju proizvodnih kapaciteta.

U procesu privlačenja izravnih stranih investicija kao mogućnosti se nude brojne mjere među kojima su uobičajene: otvaranje slobodnih zona, off-shore zona i tehnoloških parkova s razvijenom infrastrukturom, kako bi se olakšao dotok FDI-a.

Uobičajeni fiskalni poticaji za privlačenje izravnih stranih ulaganja jesu: smanjivanje poreza na dobit za FDI poduhvate; odgoda plaćanja poreza na dobit za određeno vrijeme; sporazumi o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja; omogućavanje ubrzane amortizacije; omogućavanje poreznih odbitaka za investiranje i reinvestiranje u FDI poduhvate; omogućavanje odbitaka od porezne osnovice vezano uz broj zaposlenih rezidentnih radnika; omogućavanje odbitaka od porezne osnovice za udio domaćih sirovina u proizvodnji; omogućavanje izuzeća od plaćanja uvoznih carina na kapitalnu opremu, strojeve i sirovine, povrat uvoznih carina i slično.

Često korišteni financijski poticaji bili su: državne pomoći i subvencije u iznosu dijela troškova FDI; subvencioniranje državnih zajmova; državne garancije i garantirani izvozni krediti; sudjelovanje države u vlasništvu FDI poduhvata; osiguranje protiv valutnog rizika i nekomercijalnih rizika koje pruža država umjesto osiguravajućih društava; i dr.

Od ostalih poticaja koristi se povećanje profitabilnosti poduhvata nefinancijskim načinima poput: osiguravanje zemljišta pod povoljnijim uvjetima; usluge infrastrukture pod povoljnijim uvjetima; subvencioniranje ostalih; preferencijalni aranžmani sa zemljom odakle dolaze investicije; itd.

Kao najbolje mjere poticaja do sada su se pokazale općenita stabilnost gospodarstva u koje se ulaže, transparentnost državne uprave i porezne/carinske politike, transparentnost i učinkovitost pravnog sustava.

U slučaju tranzicijskih zemalja Srednje i Istočne Europe odlučujućim se čimbenikom u privlačenju izravnih stranih ulaganja ipak pokazuje neki oblik pridruženog članstva, ili vrlo izvjesna perspektiva ulaska u EU. Time ove zemlje postaju svojevrсна izvozna platforma za tržišta EU i tu je osnovni nedostatak Hrvatske u odnosu na svoje trgovačke konkurente. Svako približavanje Hrvatske euroatlanskim integracijama značilo bi izuzetan poticaj za izravna strana ulaganja u našu zemlju.

9.6. UMJESTO ZAKLJUČKA

Na osnovu mnogobrojnih empirijskih istraživanja lako se mogu izvesti i osnovni zaključci i preporuke za Hrvatsku. Potrebno je uspostaviti liberalniji i transparentniji sustav međunarodne razmjene, te insistirati na bržem restrukturiranju gospodarstva uz očuvanje stabilnog gospodarskog okvira. Naime, potpuno je jasno da probleme nedostatka izvoznih proizvoda za svjetsko tržište, koji su prvenstveno posljedica sporosti restrukturiranja na mikrorazini, nije moguće nadoknaditi unošenjem distorzija u sustav poput subvencija izvozu, otpisivanja dijela dugova izvoznika ili pak devalvacijom. Svi ti potezi možda bi imali određen blagotvoran kratkoročan učinak, ali bi se ubrzo problemi samo intenzivirali. Problem sporosti restrukturiranja na mikrorazini je usko povezan s nedostatkom značajnije nazočnosti stranih investitora u Hrvatskoj. Problemi izoliranosti nalaze svoje uporište više u domeni politike, a manje u makroekonomskom upravljanju.

Probleme nezaposlenosti također valja vrlo usko vezivati uz rješavanje pitanja izvoza. Naime, zaposlenost i dinamika u sektoru poslovnih i osobnih usluga ima sasvim zadovoljavajuću dinamiku s obzirom da je Hrvatska već naslijedila značajno veći udio takve vrste zaposlenosti u odnosu na druge tranzicijske zemlje. Zaposlenost u državnim strukturama, stagnira ili pak raste indicirajući da proces restrukturiranja u okviru državne administracije još nije ni započeo i to je nešto o čemu valja povesti računa iako je restrukturiranje javne administracije po svojoj prirodi vrlo nepopularno i često donosi negativne političke bodove, te snažna lobiranja. Uzevši u obzir kretanja zaposlenosti u ta dva segmenta, ipak će glavna odrednica kretanja ukupne zaposlenosti biti restrukturiranje industrijske osnovice Hrvatske što je usko povezano s povećanjem izvoza i privlačenjem izravnih stranih investicija. Stoga problem rješavanja nedovoljno rastućeg izvoza, rasta produktivnosti i rješavanje većine problema nezaposlenosti treba promatrati u istom svjetlu, jer su to usko povezani problemi.

Vrlo će vjerojatno 1999. i 2000. godina biti prijelome za zemlje u tranziciji, pa tako i Hrvatsku. Naime, u njoj će se razdvojiti one zemlje koje imaju potporu biračkog tijela za nastavak restrukturiranja i daljnju liberalizaciju, od onih kod kojih volja biračkog tijela i spremnost da se podnesu daljnji društveni troškovi tranzicije, opada. Vlade zemalja u kojima takva potpora opada, uglavnom zbog sporosti restrukturiranja na mikrorazini, biti će sklonije jačanju mjera protekcionizma, zaustavljanju procesa restrukturiranja i odugovlačenju u procesu privatizacije javnih poduzeća i banaka. Sve je najčešće popraćeno parolom "o specifičnostima naše zemlje koju svjetske institucije ne razumiju". Takvi procesi se mogu privremeno zaustaviti, odnosno rješavanje problema restrukturiranja privremeno odgoditi, s tim da će njihova ozbiljnost isplivati na površinu početkom sljedećeg stoljeća u formi nerestrukturiranog gospodarstva, tehnološkog zaostajanja, širenja deficita u bilanci plaćanja i, na koncu, inflacijskog udara. Takav scenarij u srednjoročnom razdoblju vodi do pada životnog standarda stanovništva. A potom slijedi opet novi stabilizacijski program.

Osnovna sastavnica koja nedostaje u cijelom procesu tranzicije je vrijeme. Naime, (ne)strpljivost biračkog tijela da osjeti pozitivne rezultate ukidanja neučinkovitog socijalističkog gospodarstva, te želja vladajućih stranaka u zemljama u tranziciji s druge strane da to i ostanu, vrlo lako mogu naći kompromis u populizmu latinsko-američkog tipa. Takav tip populizma nema ništa zajedničkog s dugoročnim, održivim gospodarskim rastom.

To je osnovna zamka, ali i cijena koju većina "pionira tranzicije" i restrukturiranja gospodarstva plaća na parlamentarnim izborima. Hrvatska je u tom kontekstu poseban slučaj zbog drugačijeg povijesnog nasljeđa, domovinskog rata, te međunarodnog okružja, čije odrednice pretežu u promišljanjima biračkog tijela u odnosu na tipične odrednice u tranzicijskim zemljama. Time se kreatorima hrvatske gospodarske politike otvara više manevarskog prostora za rigorozniju primjenu recepta MMF-a nego što bi to bio slučaj u nekoj drugoj tranzicijskoj zemlji. To znači da su i društveni troškovi poniranja u restrukturiranju (mjereno na primjer zaposlenošću) veći, nego u drugim zemljama, ali bi i potencijalne koristi u srednjoročnom razdoblju trebale biti veće. To isto specifično međunarodno okružje koje pomaže Hrvatskoj da rigoroznije primjeni recepte MMF-a vodeći manje računa o tipičnom populizmu, s druge joj strane priječi ulazak u ijednu značajniju trgovačku asocijaciju. To se negativno odražava na hrvatski izvoz, jer Hrvatska nije u mogućnosti poslužiti kao izvozna platforma prema EU, i time privući značajne izravne strane investicije kao što su to učinile npr. Mađarska, Poljska, Estonija i slično. U

gospodarstvima navedenih zemalja se također primjećuje izražena dualnost, ekspanzija sektora povezanih s izravnim stranim investicijama (podugovarači, distributeri, poslovne usluge) i stagnacija dijela gospodarstva koje nema izravnog dodira s tom kategorijom (bilo da je regionalno ili tehničko-tehnološki izolirano).

Zbog svega toga, u sljedećih nekoliko godina zasigurno će postojati pokušaji nametanja većeg stupnja protekcionizma. Rješavanja problema restrukturiranja u realnoj domeni samo ekspanzivnom monetarnom politikom ili devalvacijom s jedne strane, te rastuća darežljivost i jačanje distributivne uloge i sektora države, koji je već ionako poprilično velik, s druge strane, čine se u ovom trenutku samo kao opasna opcija koju treba svakako izbjeći.

Korištena literatura

Aitken, Brian, 1992, "Measuring Trade Policy Intervention: A Cross-Country Index of Relative Price Dispersion", **World Bank Policy Research Working Paper**, br. 838.

Bhagwati, Jagdish, 1978, **Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes**, Cambridge, MA: Ballinger Publications Cooperation for NBER.

Balassa, Bela, 1965, "Tariff Protection in Industrial Countries: an Evaluation", **Journal of Political Economics**, 73(6), str. 573-594.

Balassa, Bela, 1971, **The Structure of Protection in Developing Countries**, Baltimore: John Hopkins University Press.

Balassa, Bela, 1982, **Development Strategies in Semi-Industrial Economies**, London: Oxford University Press.

Baldwin, R., 1989, "Measuring Non-tariff Trade Policies", **NBER Working Paper**, br. 2978, Cambridge, Mass: NBER.

Barro, Robert, 1991, "Economic Growth in a Cross Section of Countries", **Quarterly Journal of Economics** 106(2), str. 407-443.

Chenery, H i M. Syrquin, 1975, **Patterns of Development**, London: Oxford University Press.

Chenery, H i M. Syrquin, 1989, "Three Decades of Industrialization", **World Bank Economic Review**, 2, str. 145-182.

Choksi, Armeane, M. Michaely i D. Papageorgiou, 1991, **Liberalizing Foreign Trade**, London: Oxford University Press.

Coe, David T. i Elhanan Helpman, 1995, "International R&D Spillovers", **European Economic Review**, 39(5), str. 859-887.

Corden, Werner, 1966, "The Structure of a Tariff System and the Effective Protection" **Journal of Political Economy**, 74(3), str. 221-237.

Corden, Werner, 1971, "The Substitution Problem in the Theory of Effective Protection" **Journal of International Economics**, 1(1), str. 37-57.

Dean Judith, Desai Seema i Riedel James, 1994, "Trade Policy Reform in Developing Countries since 1985: A Review of Evidence", **World Bank Discussion Papers**, br. 267.

Dixit, Avinash, 1985, "Tax Policy in Open Economies" u Alan Auerbach i Martin Feldstein, ured., **Handbook of Public Economics**, Amsterdam: North-Holland, str. 313-374.

Dollar, David, 1992, "Outward-oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-85" **Economic Development and Cultural Change**, 40, str. 523-544.

Donges, Müller-Ohlson, 1978, "Außenwirtschaftsstrategien und Industrialisierung in Entwicklungsländern," **Kieler Studien**, br. 157.

Easterly, William, 1993, "Good Policy or Good Luck, Country Growth Performance and Temporary Shocks", **Journal of Monetary Economics**, 32(3), str. 459-483.

Edwards, Sebastian, 1992, "Trade Orientation, Distortions and Growth in Developing Countries", **Journal of Development Economics**, 39, str. 31-57.

Emery, Robert F., 1967, "The Relation of Exports and Economic growth", **Kyklos**, 20, str. 470-486.

Feder, Gershon, 1982, "On Exports and Economic Growth", **Journal of Development Economics**, 12, str.59-73.

Feenstra, R. C. 1996, "Trade and Uneven Growth", **Journal of Development Economics**, 49(1), str. 229-256.

Greenaway, David i David Sapsford, 1994, "What Does Liberalization Do for Exports and Growth?", **Weltwirtschaftliches Archiv**, 130, str. 152-174.

Grossman, Gene M. i Elhanan Helpman, 1990, "Comparative Advantage and Long-Run Growth", **American Economic Review**, 80(4), str. 796-815.

Harrison, Ann, 1994, "Empirical Test of the Infant Industry Argument: Comment". **American Economic Review**, 84(4), str. 1090-1096.

Harrison, Ann, 1996, " Openness and Growth: A Time-Series, Cross-Country Analysis for Developing Countries", **Journal of Development Economics**; 48(2), str. 419-447.

Helleiner, Gerald K., 1994, **Trade Policy and Industrialization in Turbulent Times**, Oxford: World Institute for Development Economics-United Nations, University Helsinki i Clarendon Press.

Helpman, E., 1992, "Innovation, Imitation, and Intellectual Property Rights", **NBER Working Paper**, br. 4081, Cambridge, Mass: NBER.

Krueger, Anne O., 1978, **Foreign Trade Regimes**, Cambridge, MA: Ballinger for NBER.

Leamer, Edward, 1988, "Measures of Openness" u Robert. E. Baldwin, ured., **Trade Policy Issues and Empirical Analysis**, Chicago: University of Chicago Press.

Leamer, Edward, 1992, "Testing Trade Theory", **NBER Working Paper**, br. 3957, Cambridge, Mass: NBER.

Levine, Ross i David Renelt, 1992, "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions", **American Economic Review**, 82, str. 942-963.

List, Friedrich, 1841, **Das nationale System der politischen Ökonomie**, Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta'scher Verlag.

Little, Ian, Tibor Scitovsky i Scott Maurice, 1979, **Industry and Trade in Some Developing Countries**, London: Oxford University Press for OECD.

Mankiw, N. Gregory i David N. Weil, 1992, "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", **Quarterly Journal of Economics**, 107(2), str. 407-437.

Maurer, Reiner, 1998, "Economic Growth and International Trade with Capital Goods - Theories and Empirical Evidence", **Kieler Studien**, br. 289.

MMF, 1998, **IMF World Outlook**, Washington, D.C.: IMF.

Poper, Karl R., 1934 (ponovljeno izdanje 1989), **Logik der Forschung**, Tübingen.

Ram, Rati, 1987, "Exports and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from Time-Series and Cross-Section Data", **Economic Development and Cultural Change**, 35, str. 51-72.

Rivera-Batiz, L. i P. Romer, 1991, "International Trade with Endogenous Technological Change", **European Economic Review**, 35(4), str. 971-1001.

Romer, Paul, 1986, "Increasing Returns and Long-Run Growth", **Journal of Political Economy**, 94, str. 1002-1037.

Rodrik, Dani, 1995, "Trade and Industrial Policy Reform", u J. Behrman i T. N. Srinivasan, ured., **Handbook of Development Economics**, Amsterdam: North-Holland, str. 2927-2982.

Sachs, Jeffrey i Warner Andrew, 1995, "Natural Resource Abundance and Economic Growth", **NBER Working Paper**, br. 5398, Cambridge, Mass: NBER.

Sachs, Jeffrey i Warner Andrew, 1997, "Fundamental Sources of Long-Run Growth", **American Economic Review**, 87(2), str. 184-188.

Sheehey, Edmund. J., 1990, "Export and Growth: A Flawed Framework", **Journal of Development Studies**, 15, str. 111-116.

Smith, Adam, 1776 (ponovljeno izdanje 1994), **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, New York: Modern Library.

Summers, R. i A. Heston, 1988, "A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels Estimates for 130 Countries, 1950-85", **Review of Income and Wealth**, 34, str. 1-25.